

مشاله

گنجینه نسخه‌های خطی؛ میراث فرهنگی مشترک ایران و پاکستان

دکتر نعمت‌الله ایران‌زاده *

شرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

از روزگار خویش ندانم جز این قدر

خوابم زیاد رفته و تعبیرم آرزوست

(اقبال)

مانایی و فروغ فرهنگ‌های بشری به ژرفا و گستردگی دانش‌ها و معارف انسانی و آثار علمی، هنری و ادبی خردمندان، عرفا و ادبا بازسته است. بی‌اعتنایی به دستاوردهای علمی پیشینیان و غفلت از تجربه‌های ارزشمند گذشتگان، بی‌گمان به گسست فرهنگی و تاریخی و هویتی منجر خواهد شد.

با درنگ در آیینه تمام‌نمای هستی فرهنگی، می‌توان در دنیای امروز از خویشتن خویش پرسش‌های بنیادین کرد و افق‌های دوردست را درنوردید و با استواری به

تعامل با جهان امروزی پرداخت. در آینه تمدنی و فرهنگی آن گاه می توان، تمام قد به نظاره نشست که نخست موزون و معتدل در برابر آینه بایستیم و سپس زنگار برنشته بر رخسارش را بروییم و گرنه چهره خود را درهم و برهم خواهیم دید. آینه چون نقش تو بنمود راست خود شکن، آینه شکستن خطاست

نسخه های خطی، میراث مکتوب ارزشمندی است که از نیاکان دانشمند و اهل ادب و بصیرت به ما ارزانی شده است. مطالعه و بررسی دقیق میراث نسخه های خطی، جنبه های زندگی اجتماعی - سیاسی و گرایش های فکری - عقیدتی و فراز و فرود تحولات فرهنگی، هر یک از دوره های تاریخی را نمایان خواهد ساخت. در گذشته، پایگاه ها و مراکز اصلی دانش شناسی و اطلاع رسانی و خردورزی و تجربه اندوزی عبارت بودند از:

الف) نظامیه ها، مدرسه های دینی، مکتب خانه ها و کتابخانه ها

ب) دربار امرا، حاکمان و امیران

وجود شمار کتابخانه ها و نسخه های خطی در یک منطقه جغرافیای فرهنگی، مؤلفه بسیار تعیین کننده در مطالعات جامعه شناختی است که میزان رشد و بالندگی یک ملت را در گستره تاریخ نمایان می سازد.

پاکستان یکی از مهم ترین مراکز نسخه های خطی جهان اسلام از این حیث درخور اعتناست. در پاکستان ۶۲۰ کتابخانه شناسایی شده است و آمار نسخه های خطی موجود در کتابخانه های پاکستان به بیش از ۱۵۰ هزار نسخه تخمین زده شده است. این آمار بدون در نظر گرفتن گنجینه هایی است که هنوز در پستوها و نهان خانه های میراث بران در حجاب مانده است.

مهم ترین مراکز نگهداری نسخه های خطی در پاکستان عبارتند از:

آرشیو ملی پاکستان، کتابخانه ملی پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، کتابخانه مرکزی بهاولپور، دانشگاه سند جام شورو، انجمن ترقی اردو، کتابخانه عمومی پنجاب، کتابخانه مرکز دانشگاه پنجاب، کتابخانه مسعود جهندیر در میلسی، کتابخانه تالپوران در حیدرآباد سند، اسلامیه کالج دانشگاه پیشاور و ...

بسیاری از کتاب های تاریخی معتبر - که میراث مکتوب مشترک ایران و شبه قاره است - در این منطقه تألیف شده است. بر پایه پژوهشی، ۶۸ اثر ارزشمند در زمینه تاریخ

مشترک روابط فرهنگی ایران و شبه قاره در این منطقه نگارش شده است؛ به ذکر نام چند کتاب بسنده می‌کنیم:

اکبرنامه: ابوالفضل بن شیخ مبارک؛ آیین اکبری: ابوالفضل؛ تاریخ سند: محمد معصوم، تاریخ فرشته: محمد قاسم هندوشاه؛ مائراامراء: صمصام‌الدوله شاه‌نواز خان. فرهنگ‌های فارسی بخش دیگری از امتیازات مشترک جاودان حائز اهمیت است. در این منطقه تألیف ۱۳۷ فرهنگ، شناسایی و فهرست شده است، از جمله قدیمی‌ترین این فرهنگ‌ها: - فرهنگ قواس تألیف محمد فخرالدین مبارک شاه، ۶۹۵ - ۷۱۵ هجری و دستورالافاضل تألیف مولانا رفیه دهلوی، ۷۴۳ هجری شایسته نام‌اند.

شعر فارسی، از ابوالفرج رونی تا به امروز، در شبه قاره به حیات ادبی خود ادامه داده و بسیاری از شعرای فارسی‌گوی ایرانی به برکت ادب‌پروری مردمان شبه قاره در این خطه معارف‌پرور، ذوق خود را شکوفاتر ساخته‌اند. تنها در فاصله زمانی ۹۰۷ ه.ق تا ۱۱۳۵، در دوره صفویه، تعداد شاعرانی که از ایران به شبه قاره هند آمده‌اند ۷۴۵ نفر نقل شده است. تألیف تذکره‌های متعدد در شبه قاره هند بر این موضوع دلالت می‌کند. در یک بررسی، فهرست ۱۱۵ تذکره فارسی ذکر شده است؛ فقط به تذکره مجمع‌النفایس سراج‌الدین علی خان آرزو، تألیف ۱۱۶۴ ه.ق / ۱۷۵۱ م اشاره می‌کنیم که در برگیرنده شرح حال ۱۷۵۰ شاعر و ۴۰ هزار بیت منتخب از شعر فارسی است.

خدمات شاعران این دیار به فرهنگ مشترک ایران و پاکستان هم درخور توجه است؛ برخی از این شاعران به چند زبان فارسی و محلی شعر سروده‌اند از جمله: عبداللطیف بتهایی، سچل سرمست، بابا فرید گنج شکر، شاه حسین، سلطان باهو، میان محمد بخش، بله شاه مرقد به رومی، رحمان بابا، جام درک، طوق علی مست، خواجه غلام فرید، سائین احمد علی، غالب دهلوی و علامه اقبال لاهوری. در شبه قاره، اهتمام به تألیف آثار برجسته علمی، ادبی و فرهنگی کمتر از ایران نبوده است، چند مثال:

- کشف‌المحجوب هجویری، نخستین کتاب عرفان‌نظری به زبان فارسی در قرن پنجم در این منطقه تألیف شده است.

- در کتابخانه‌های شبه قاره ۴۱۶ نسخه از حافظ‌نگهداری می‌شود که قدیمی‌ترین آنها نسخه‌ای است که به سال ۸۵۰ ه.ق کتابت شده و در کتابخانه آقای جی معین‌الدین در لاهور موجود است.

- آمار نسخه‌های خطی شناسایی شده از آثار سعدی در شبه قاره به ۱۱۶۴ نسخه می‌رسد. نتیجه بررسی زبان نسخه‌های خطی در ۲۷۵ کتابخانه نشان می‌دهد: ۶۰ درصد این آثار به فارسی، ۲۵ درصد عربی، بقیه به زبان‌های اردو، سندی، پشتو، بلوچی، سنسکریت و غیره بوده است. پیش از این در چهارده مجلد فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های پاکستان، به همت مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان چاپ و اخیراً فهرست و مشخصات ۱۷۲۶۵ نسخه خطی موجود در گنجینه نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، منتشر شده است. فقط این فهرست به وجود ۲۶۶۱۰ نسخه خطی ما را راهنمایی می‌کند. از این تعداد ۱۳۶۸۷ نسخه به زبان فارسی و بقیه به زبان‌های دیگر است. از بعضی نسخه‌ها و در برخی موضوعات چندین نسخه وجود دارد که دلیلی است بر شهرت پدیدآورنده و تأثیرگذاری معنوی آن اثر در اذهان مردم. مباحث فقه، تفسیر قرآن پاک، آثار بزرگان ادب (سعدی، مولوی، حافظ و جامی)، عرفان، طب، قصه و داستان، انشاء و ترسل، فلسفه، منطق و حکمت اسلامی از برجسته‌ترین موضوعات نسخه‌های خطی گنجینه گنج بخش است که زمینه‌های مشترک فکری و فرهنگی را نشان می‌دهد. بنابراین شناخت درست گذشته فرهنگی، چراغی فراراه ما برای رسیدن به آینده معنوی درخشان خواهد بود. پیام اقبال بر بازخوانی و فهم متون و فکر و اندیشه راستین در گوش جانمان طنین انداز است:

حلقه گرد من ز نید ای پیکران آب و گل
آتشی در سینه دارم از نیاکان شما

منابع

- ۱- احمد خان، فهرس المخطوطات العربیه الاسلامیه فی پاکستان، الجزء اول، منشورای المنظمه الاسلامیه للتربیه و العلوم و الثقافه ایسیسکو، ۱۸۱۴ ه. ق / ۱۹۹۷ م.
- ۲- اقبال، محمد؛ دیوان اقبال لاهوری، به تصحیح و مقدمه: محمد بقایی (ماکان)، تهران: اقبال، ۱۳۸۳.
- ۳- انجم حمید، راهنمای فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان؛ اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۷۷ ه. ش.
- ۴- تسبیحی، محمد حسین؛ فهرست القبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان از آغاز تأسیس تاکنون (۱۳۴۹ تا ۱۳۸۴ ه. ش)، ویرایش دوم، اسلام‌آباد: مرکز

تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۸۴ ه.ش.

۵- رانج‌ها، محمد نذیر؛ فهرست نسخه‌های خطی قرآن مجید کتابخانه گنج بخش، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۷۲ ه.ش.

۶- سراج الدین علی خان (آرزو)، تذکره مجمع النفایس؛ جلد اول، به کوشش دکتر زیب‌النساء علی خان (سلطان علی)، اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۸۳ ه.ق.

۷- صافی، قاسم؛ گنجینه خطی و هنری تالپوران؛ اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۸۳ ه.ش.

۸- علی بن عثمان؛ کشف المحجوب؛ مقدمه، تصحیح و تعلیقات دکتر محمود عابدی؛ تهران: سروش، ۱۳۸۳.

۹- غروی، سید مهدی؛ فهرست نسخه‌های خطی (بمبئی - کتابخانه موسسه کاما گنجینه مانکجی)؛

اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۵ ه.ش.

۱۰- مصطفوی سبزواری، رضا؛ حافظ پڑوهی در پاکستان؛ اسلام آباد: راینی فرهنگی سفارت

ج.ا.ایران در اسلام آباد، ۱۳۸۰.

۱۱- مصطفی سبزواری، رضا؛ یادگار هندوستان (سی و دو جستار درباره فرهنگ و تمدن شبه قاره

هند و پاکستان)، تهران: الهدی، ۱۳۸۳.

۱۲- منزوی، احمد؛ حدیث عشق (زندگی‌نامه خود نوشته، گزیده مقالات و نامه‌ها) به کوشش

نادر مطلبی کاشانی و سید محمد حسین مرعشی؛ تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای

اسلامی، ۱۳۸۳.

۱۳- منزوی، احمد؛ سعدی بر مبنای نسخه‌های خطی پاکستان؛ اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی

ایران و پاکستان، ۱۳۸۴ ه.ش.

۱۴- منزوی، احمد؛ فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان؛ ۱۴ مجلد، اسلام آباد:

مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۸۴ ه.ش.

۱۵- نوشاهی، عارف؛ کتاب‌شناسی توصیفی فهرست نسخه‌های خطی پاکستان (و بنگلادش)؛

قم: کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۸۳.

۱۶- نوشاهی، عارف؛ مقالات عارف (سی و سه گفتار در زمینه ادبیات فارسی و نسخه‌شناسی)؛

تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، ۱۳۸۱.

۱۷- میرکرم علی خان تالپر؛ دیوان کرم؛ به کوشش دکتر محمدحسین تسیحی؛ اسلام آباد: انجمن ادبی فارسی، ۱۳۸۳.

پانویس:

* عضو هیأت علمی دانشگاه علامه طباطبائی و رئیس مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان